

IRENA REMENYTĖ

PRIEGAIDŽIŲ RAIDOS TENDENCIJOS CENTRINĖJE ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE

0. Literatūroje jau šiek tiek rašyta apie tam tikrus prozodijos skirtumus tarp šiaurės žemaičių jaunosios ir senosios kartos. Jaunesniųjų tarmės atstovų kalboje dėsningiau atitraukiamas kirtis, stiprėja galūnių redukcija, paprastėja frazės intonacijos ir kt.¹ Pastebimai kinta ir kiekybiniai bei prozodiniai skiemenų požymiai².

Šiame straipsnyje, remiantis eksperimentine analize, norima plačiau panagrinėti diftongų kiekybinius pakitimus pagrindinio (senovinio) ir šalutinio galinio kirčio skiemenyse, tų pakitimų raidos sąveiką su kitais prozodiniais požymiais, nustatyti, kiek ir kuo skiriasi kiekybė bei priegaidės senesniosios ir jaunesniosios sėdiškių³ kartos kalboje ir kokios yra tų prozodemų raidos tendencijos.

1. Buvo tiriami visi tarmės gryniesi dvibalsiai, sugrupuoti pagal pirmąjį dėmenį: „žemutinio pakilimo“ dvibalsiai (toliau — ŽP) — [ai, ei, au], „vidutinio pakilimo“ (VP) — [ei, oi, ou], „aukštutinio pakilimo“ (AP) — [ui, uų, ių]⁴ ir mišrieji dvigarsiai — [a, e+l, r]⁵.

¹ Žr., pvz.: J. Pabrėža. Kirčio atitraukimo dinamika šiaurės žemaičių tarmėje: Kand. dis., 1984; Galūnių redukcijos ryšys su kirčio atitraukimu žemaičių tarmėje. — Baltistica, XX(2), 1984, 145—150; Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių šnektose. — Kalbotyra, XXXV(1), 1984, 61—71.

² Žr. I. Remenyte. Sedos šnektos monoftongų kiekybė ir priegaidės (sociolingvistinis aspektas). — Kalbotyra, XLI(1), 1990, 60—78. Žr. dar (apie morfologijos pokyčius) I. Remenyte. — Jaunųjų filologų darbai. Vilnius, 1986, 247—251.

³ Tiriamoji Sedos šnektos (kiti stambesni punktai: Barstýčiai, Ketúnai, Plinkšės, Renāvas, Rubikaĩ, Židikai, Ž. Kalvarijà) priklauso centriniam šiaurės žemaičių telšiškių arealui, kurį objektyviais metodais yra nustatęs A. Girdenis, žr. Hierarchinė šiaurės žemaičių klasifikacija. — Baltistica, XVII(1), 1981, 40—51.

⁴ Du pastarieji dvibalsiai retesni, nes būna tik prieš aukštutinio pakilimo balsius (pvz., *skl-įsi* : *kļįsi*).

⁵ Plačiau apie informantus, eksperimento eigą ir tyrimo bei statistinių skaičiavimų metodiką žr. I. Remenyte. Op. cit., 61—63. Panašia metodika naudojasi ir kt. prozodijos tyrėjai: A. Parkerys. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius, 1982; A. Girdenis. Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (Trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas). — Eksperimentinė ir praktinė fonetika, 1974, 161—168; O. Kosienė. Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės. — Kalbotyra, XXXIII(1), 1985, 61—63 ir kt.

Visi skaičiavimai atlikti ESM pagal A. Girdenio sudarytą programą.

Pagrindiniai prozodiniai požymiai: trukmė (milisekundėmis = *ms*), vidutinis intensyvumas (decibelais = *dB*), pagrindinis tonas (pustoniais = *ht*) analizuojami šiose pozicijose:

- a) vienskiemenėse formose (pvz.: *kėik*, *pėik* ir kt.): trumpinama [ʔ—#],
- b) prieš trumpą redukuotą galūnę (pvz.: *kėi*<*tę*> „kiečio“, *kėi*<*tę*> „keitė“ ir kt.): [ʔ—∪],
- c) prieš ilgą skiemenį, turintį šalutinį kirtį (pvz.: *skīi*<*sīs*> „skirsiesi“, *kīi*<*sīs*> „keisiesi“ ir kt.): [ʔ—^],
- d) pokirtiniuose galiniuose skiemenyse (pvz.: <*pár*>*kálts* „pėrkaltas“, <*nė*>*kálts* „nekałtas“ ir kt.): [ʔ—#]⁶.

2.1. Instrumentinė analizė parodė, kad skiemenų, turinčių pagrindinį (senovinį) kirtį **kiekybė** senesniųjų informantų (toliau — SK) kalboje labai priklauso nuo priegaidės. Jų akūtas daug trumpesnis, o cirkumfleksas — ilgesnis (plg. $\underline{1}$: $\simeq = 1 : 1,3$). Jaunesnioji karta (toliau — JK) akūtinius skiemenis taria ilgesnius negu SK, artimesnius cirkumfleksiniams (plg. diftongų — $1 : 1,2$, monoftongų — $1 : 1,1$); kiek ryškiau skiriasi diftongai⁷.

Vadinasi, galima sakyti, kad trukmė neblogai skiria abiejų kartų priegaides, bet JK visais atvejais linkusi akūtinius skiemenis tarti ilgesnius negu SK (žr. 1 lent.).

2.2. Labiausiai akūto ir cirkumflekso trukmė skiriasi vienskiemeniuose žodžiuose (plg. SK — $1 : 1,3$, JK — $1 : 1,2$); mažiausiai SK pokirtiniuose galiniuose skiemenyse ($1 : 1,2$) ir JK — prieš trumpą redukuotą galūnę ($1 : 1,1$).

2.3.1. Atkreiptinas dėmesys, kad diftongų trukmė gerokai priklauso nuo jų sudedamųjų sandų kokybės, — kitaip sakant, diftongai linke į tam tikrą savaiminę trukmę.

Trumpiausi tarmėje yra tie dvibalsiai, kurių sandai artimi artikuliacijos atžvilgiu (pvz., *ui*, kurio abu dėmenys aukštutinio pakilimo, *ei*, kurio dėmenys priekinės eilės ir t.t.), o ilgiausi tie, kurių artikuliacija labiau nutolusi (pvz.: *au*, *oi* ir kt.).

2.3.2. Ši dėsningumą griauna tik dvibalsiai, susidedantys iš kokybiškai tapačių balsių, — *ii*, *uu*: jie trukme neretai prilygsta net patiems ilgiausiems tarmės ŽP dvibalsiams. Tai galėtų lemti jų ne tokia stabili artikuliacija. Mat šie garsai tarmėje nėra dažni ir atsiranda tik esant regresyvinei balsių asimiliacijai; akivaizdi jų nykimo, sutapimo su *ou*, *ei* tendencija⁸. JK atstovai apskritai dažniausiai taria neasimiliuotus [*ei*, *ou*], o SK nesuvokia jų kaip garsų, skirtingų nuo [*ei*, *ou*].

⁶ Kadangi oscilogramose sunku atskirti atskirus diftongų dėmenis ir kadangi „viso dvibalsio trukmė tarmėje yra daug patikimesnis priegaidžių indikatorius negu pirmojo sandė trukmė“ (žr. A. Girdenis. Op. cit., 182), matuota tik viso diftongo trukmė (tonas, intensyvumas), neskaidant jo į atskirus dėmenis.

⁷ Vis dėlto JK atskiri akūtiniai monoftongai bei diftongai kartais būna net ilgesni už cirkumfleksinius (pvz., *áu*, *ėi* ilgesni už *ūi*, *ii*, *ėi*): SK kalboje tokių dalykų nepasitaiko.

⁸ Plg. A. Girdenis. Balsių asimiliacijos reiškiniai Tirkšlių tarmėje. — Kalbotyra, IV, 1962, 144.

1 lentelė. Akūtinųjų ir cirkumfleksinių diftongų trukmė (ms)

Pozicija	Pavyzdys	Karta	$\bar{X} \pm S$	\div (95 %)	$t \geq t_{05}$	P
[ʼ-#]	<i>kēik</i>	J	292,0 ± 38,4	267,6 ÷ 316,4	2,43 > 2,07	97,6
		S	250,1 ± 45,6	221,1 ÷ 279,0		
	<i>pēik</i>	J	328,1 ± 100,5	244,1 ÷ 412,1	1,42 < 2,23	81,3
		S	403,6 ± 41,8	337,1 ÷ 470,2		
[ʼ-∪]	<i>kēi<tē></i>	J	288,3 ± 39,3	363,3 ÷ 313,2	2,48 > 2,07	97,9
		S	244,0 ± 47,8	213,6 ÷ 274,4		
	<i>kēi<tē></i>	J	339,0 ± 46,3	309,6 ÷ 368,4	0,29 < 2,07	22,5
		S	330,5 ± 91,0	272,6 ÷ 388,3		
[ʼ-△]	<i>skī<sīs></i>	J	238,0 ± 16,1	212,4 ÷ 263,6	2,79 > 2,45	96,9
		S	192,9 ± 28,0	148,2 ÷ 237,5		
	<i>kī<sīs></i>	J	292,1 ± 57,4	200,8 ÷ 383,4	0,11 < 2,45	8,6
		S	286,5 ± 82,2	155,6 ÷ 417,3		
[ʼ(?) - #]	<i><gà>tārs</i>	J	240,5 ± 36,1	217,6 ÷ 263,5	1,16 < 2,07	74,3
		S	220,1 ± 48,8	189,1 ÷ 251,1		
	<i><pà>tārs</i>	J	294,1 ± 26,9	277,0 ÷ 311,2	0,05 < 2,07	4,3
		S	293,1 ± 60,5	254,7 ÷ 331,5		

Lentelėse pateikiama skaičiuotų reiškinių aritmetinis vidurkis (\bar{X}), standartinis nukrypimas (S), 95 % pasikliaujamasis intervalas (\div), vidurkių skirtumų reikšmingumas įvertinamas Stjudento kriterijumi (t) ir tikimybės procentais (P).

Todėl galimas dalykas, kad diktoriai, norėdami [*i̇, u̇*] specialiai išstarti eksperimento sąlygomis, gerokai persistengdavo ir todėl nenatūraliai tuos garsus pailgindavo.

2.3.3. Kokybinė sudėtis turi įtakos ir mišriųjų dvigarsių trukmei.

JK kalboje labiau trukme skiriasi akūtiniai ir cirkumfleksiniai dvigarsiai su sonantu *l* (1 : 1,2), o SK — su sonantu *r* (1 : 1,3). Tą trukmės skirtumą galima paaiškinti antrojo sando kokybe: šoninis sonantas *l* savaime yra ilgesnis už virpamąjį *r*⁹. Kadangi JK cirkumfleksinius diftongus linkusi tarti tvirtagališkesnius¹⁰ negu SK, sonantų savaiminė trukmė ir bus lėmusi, kad abiejų prie-

⁹ Plg. A. Pakerys. Op. cit., 51; M. Tankevičiūtė. Kirčiuoto skiemens priebalsių trukmė ir jos santykis su loginiu kirčiu. — Kalbotyra, XXXIII(1), 1982, 96—105. R. Kliukienės duomenimis šiaurės žemaičių telšiškių tarmėje taip pat *l* ilgesnis už *r*.

¹⁰ Žr. § 3.2.

gaidžių dvigarsiai su / labiau skiriasi trukme. SK kalboje, matyt, tvirtagalių skiemenų trukmę daugiau lemia pirmasis sandas¹¹.

2.4. Nors diftongų kiekybę neabejotinai modifikuoja jų sandų kokybė, taip pat skiemens padėtis žodyje, vis dėlto aiškūs du dalykai: a) kiekybė yra vienas iš svarbesnių prozodinių požymių, skiriančių tarmės akūtą nuo cirkumflekso ir b) JK kalboje ši prozodinė ypatybė linkusi niveliuotis, silpnėti.

3.1. Reikšmingiau SK ir JK akūtas skiriasi **intensyvumu**.

Palyginus pirmos ir antros garso pusės (ne dėmenų!) intensyvumą, matyti, kad JK intensyvumas kinta tolydžiau, nėra toks staigiai krintantis kaip SK. Pirmoje garso pusėje JK intensyvumas visada mažesnis negu SK, o antroje — didesnis. Jų akūto tolydesnį kitimą rodytų ir mažesnis pirmos ir antros diftongo dalies intensyvumo skirtumas (žr. 2 lent.), didesnis intensyvumo kilimo diapazonas bei mažesnis kritimo staigumas.

2 lentelė. Intensyvumo skirtumas tarp pirmos ir antros diftongo dalies

Pozicija	Pavyzdys	Karta	$\bar{X} \pm S$	\div (95 %)	$t \geq t_{05}$	P
[' - #]	<i>kêik</i>	J	1,8 ± 1,4	0,9 ÷ 2,7	3,08 > 2,07	99,4
		S	4,0 ± 2,0	2,7 ÷ 5,2		
[' - ∪]	<i>kêi<kø></i>	J	1,2 ± 1,7	0,2 ÷ 2,1	3,00 > 2,04	99,5
		S	3,2 ± 2,1	2,1 ÷ 4,4		
[- ^]	<i>kêi<kâ>m</i>	J	0,9 ± 1,3	0,1 ÷ 1,7	1,75 < 2,04	90,6
		S	1,9 ± 1,5	0,9 ÷ 2,9		
[(') - #]	<i><pâ>šâuk</i>	J	0,9 ± 1,9	0,6 ÷ 2,5	3,51 > 2,14	99,6
		S	3,7 ± 1,3	2,7 ÷ 4,8		

Abiejų kartų cirkumflekso intensyvumas kinta gana panašiai.

3.2. Gerokai priegaidės skiria ir intensyvumo viršūnės padėtis. SK akūto intensyvumo maksimumas iškyla pirmoje segmento dalyje, arčiau garso pradžios: kylančioji kreivės atkarpa sudaro vidutiniškai 20—30 % visos diftongo trukmės; JK intensyvumo viršūnė „pasislinkus“ arčiau skiemens centro: kylančioji dalis sudaro vidutiniškai 30—40 % viso dvibalsio trukmės.

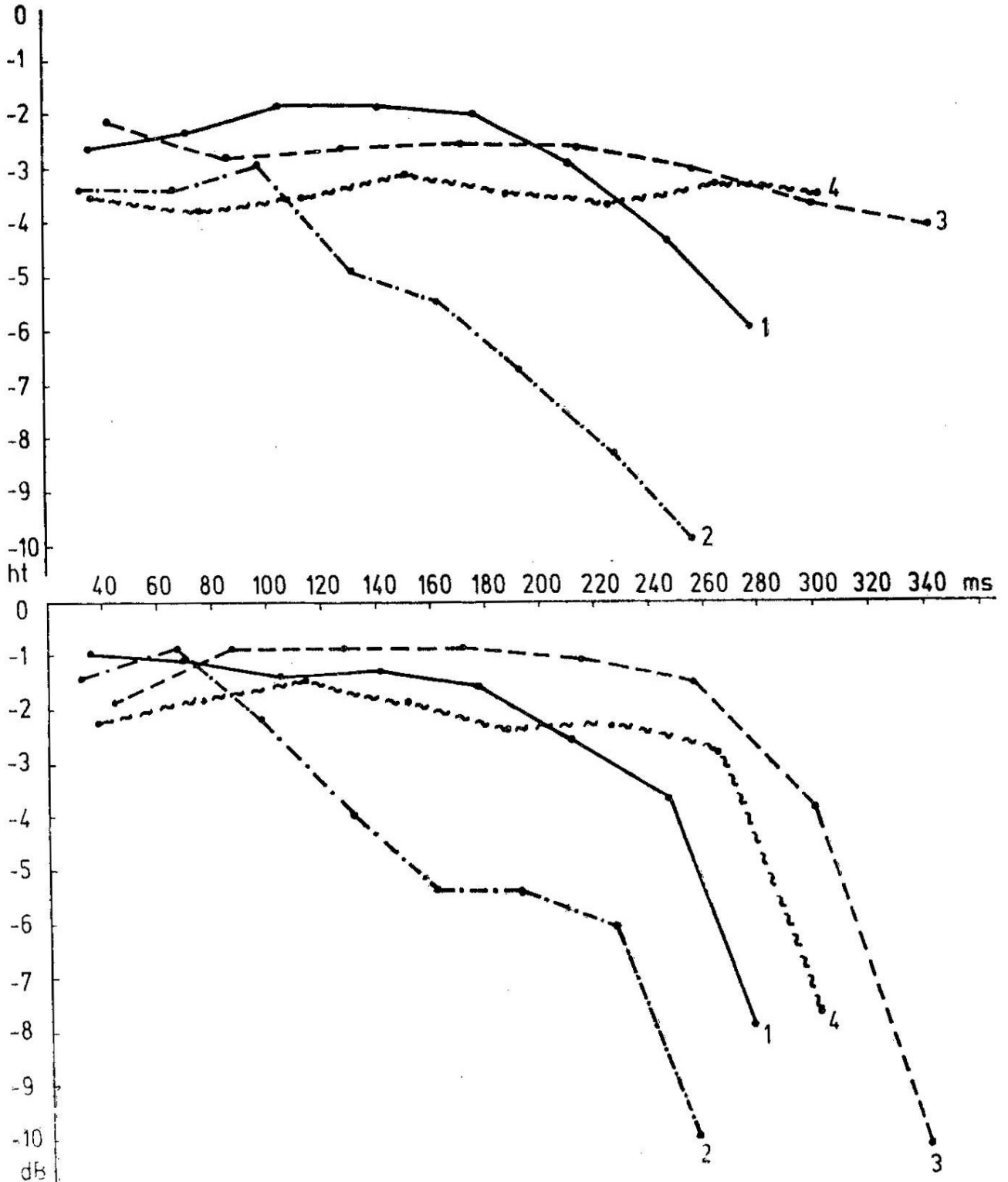
SK cirkumflekso intensyvumo viršūnė dažniausiai būna pirmoje diftongo dalyje (vidutiniškai 30—40 %), JK — dažniau ties garso viduriu ar net antroje jo dalyje (vidutiniškai 45—60 %).

Vadinasi, tik SK akūtas intensyvumo atžvilgiu tvirtapradiškesnis — JK jis

¹¹ Aišku, tiksliau tai būtų galima pasakyti, jei atskirai būtų matuota dvigarsių sandų trukmė.

artimesnis cirkumfleksui. Bet, kita vertus, pats JK cirkumfleksas tarsi „tvirtagališkesnis“ negu tradicinėje tarmėje.

3.3. Akūto skirtumai ypač gerai matyti palyginus intensyvumo kreives (labiausiai jos skiriasi pozicijose [ʹ—≠], [ʹ—∪]). JK kreivė tolydesnė negu SK, ne taip staigiai krintanti, mažiau laužyta: JK akūtas savo baigiamąja dalimi labiau priartėjęs prie cirkumflekso (žr. pav.).

Akūtas ir cirkumfleksas vienskiemenėse formose [ʹ—#] (pvz. *kālts* : *kālts*). Simbolių reikšmės: 1 — JK akūtas, 2 — SK akūtas, 3 — JK cirkumfleksas, 4 — SK cirkumfleksas

4. Pagrindinis tonas Sedos šnektoje kinta panašiai kaip intensyvumas. Tai rodo ir stiprios teigiamos tono ir intensyvumo koreliacijos, būdingos tiek akūtiniam, tiek cirkumfleksiniam skiemenims. Pavyzdžiui, lyginant *skêis* (1), *kéi* < *kâm* > (2), *pêi* < *kę* > (3), < *nè* > *pêik* (4) tipo formas, abiejų kartų kalboje pastebėta labai stipri koreliacija: (1) JK $r=0,557$ (95% pasikliaujamasis intervalas $0,471 \div 0,633$), SK $r=0,229$ (pasikliaujamasis intervalas $0,111 \div 0,341$); (2) JK $r = 0,405$ (pasikliaujamasis intervalas $0,291 \div 0,507$), SK $r = 0,315$ (pasikliaujamasis intervalas $0,176 \div 0,442$); (3) JK $r = 0,415$ (pasikliaujamasis intervalas $0,337 \div 0,488$), SK $r = 0,146$ (pasikliaujamasis intervalas $0,036 \div 0,252$); (4) JK $r = 0,613$ (pasikliaujamasis intervalas $0,503 \div 0,704$), SK $r = 0,424$ (pasikliaujamasis intervalas $0,273 \div 0,557$).

Tonas dar aiškiau rodo JK akūto supanašėjimą su cirkumfleksu, nes abiejų priegaidžių kreivės krintančioje dalyje yra arti viena kitos. SK akūtas daug staigiau krinta, todėl atstumas tarp abiejų priegaidžių baigiamųjų dalių būna nepalyginamai didesnis (žr. pav.).

5.1. Taigi centrinėje žemaičių tarmėje kinta visi priegaidžių prozodiniai požymiai. Tiesa, cirkumfleksą abiejų kartų atstovai realizuoja gana panašiai, bet užtat akūtą tik vyresnieji informantai betaria „tradiciškai“ — kaip ryškią laužtinę priegaidę, pasižyminčią staigiu intensyvumo ir tono kitimu. Jaunimo akūtas jau gerokai išblėšęs, priartėjęs prie cirkumflekso. Būdinga ir tai, kad JK diftongų priegaidės skiriasi labiau negu monoftongų¹², — vadinasi, lyg ir slenkama į „rytietiškus“ santykius. Bet ta slinktis dar tokia neryški, kad ir čia galima kalbėti apie priegaidžių niveliacijos tendenciją.

5.2. Apibendrinant galima tvirtinti, kad centrinių šiaurės žemaičių priegaidės evoliucionuoja — jų skiriamuosius prozodinius požymius gerai išlaiko tik senesnioji tarmės atstovų karta¹³; visai baigia išnykti naujai pastebėta prieširtinių skiemenų kiekybės opozicija (beje, „ideali“ padėtis, priskiriama visiems telšiškams, būdinga tik jaunajai kartai)¹⁴.

¹² Plg. I. Remenytė. Op. cit., 63—76.

¹³ Pažymėtina, kad ir atitrauktinio kirčio skiemenyse (pvz.: *káltà* [vènēs] ir *káltà* [mėrgà], *káltūs* [vènēis] ir *káltūs* [mėrgūs] tipo formose) SK dar skiria priegaides, o JK kalboje jos visiškai sutapusios (į tęstinę arba „vidurinę“). Plačiau apie tai bus rašoma atskirai.

¹⁴ Žr. I. Remenytė. Op. cit., 70.

Įdomu, kad tiems SK atstovams, kurie skiria nekirčiuotus ilguosius balsius, būdingas ir kitas įdomus reiškiny — prieširtinių dvigarsių pirmojo dėmens ilginimas (pvz.: *pave.izietę*, *da.in'ôu*, *ta_o.udėgėlę*, *ižgę.iduoję*, *pava.rgâu* ir kt.), kuris, anot A. Girdenio, esąs „nenatūralus ir netikslingas“ ir paaiškinamas tik labai intensyviais kontaktais tarp dialektų, gerai skiriančių prieširtinių balsių ilgumą ir to neskiriančių. Tai reiškiny, „darantis ne organišką raidos, o mechanišką substitucijos įspūdį“ (plačiau apie tai žr. A. Girdenis. Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje: Fonologijos dalykai. — Iš lietuvių etnogenėzės. Vilnius, 1982, 22).

Ižiūrėti bendrinės kalbos įtaką čia nelengva, nes priegaidžių niveliacijos tendencija (kaip ir nekirčiuotų skiemenų kiekybės nykimas¹⁵, taip pat stiprėjanti galūnių redukcija) prieštarauja bendrinės kalbos kodifikacijai. Vis dėlto netiesioginės įtakos esama: ankstyva diglosija (tarmės ir bendrinės kalbos vartojimas) gali skatinti tam tikrą abiejų sistemų (ir bk, ir tarmės) degradaciją. Turi reikšmės ir skirtingų šnektų maišymasis, stipresnių centrų (pvz., Mažeikių) „trauka“. Bet pirmiausia prozodijos raidą turėtų lemti tam tikros vidinės tendencijos, prasidėjusios galbūt tolimoje praeityje (pirmoji jų išraiška galėjo būti, pavyzdžiui, nekirčiuotų skiemenų priegaidžių nykimas ir įvairūs kiekybiniai vokalizmo pakitimai).

VERÄNDERUNGSTENDENZEN DER SILBENAKZENTE IN DER ZENTRALŽEMAITISCHEN MUNDART

Zusammenfassung

Aufgrund der Angaben der instrumentalphonetischen (oszillographischen) Analyse kann gefolgert werden, daß bei den Silbenakzenten der Zentralžemaitischen Mundart Veränderungsprozesse bemerkbar sind: die prosodischen Differenzierungsmerkmale der Silbenakzente werden nur von den Vertretern der älteren Generation gut realisiert, in der Sprache der jüngeren Generation dagegen wird die Quantitätsopposition in den vortonigen Silben fast völlig aufgehoben, die Reduktion der Endungen nimmt zu. Dies kann nicht nur durch den Einfluß der Gemeinsprache oder durch im relativ jungen Alter der Sprecher eintretende Diglossie (Mundart und Gemeinsprache) erklärt werden, sondern auch durch die Mischung der unterschiedlichen Ortsmundarten. Jedoch die Veränderungen in der Prosodik müßten bestimmte innere Tendenzen entscheiden, deren Wirkungsbereich sicherlich weit in die Vergangenheit zurückzulegen ist (als erster Ausdruck dieser Tendenzen könnte der Schwund der Silbenakzente in den unbetonten Silben und verschiedene quantitative Veränderungen im Vokalismus sein).

¹⁵ Žr. 14 išn.